

Э.В.ЯРМОЛЕНКА

ВАЕННАЯ ЛЕКСІКА Ё «ХРОНІЦЫ» М.СТРЫЙКОЎСКАГА

У пачатку XVII ст. была перакладзена на беларускую мову «Хроніка» М. Стрыйкоўскага¹. На многіх старонках гэтага твора аўтар падрабязна і паэтычна апавядае пра заваёўніцкія паходы князёў, ваенныя сутычкі паміж рознымі землямі. Ваенная лексіка помніка, якая адлюстроўвае разнастайныя ваенныя падзеі, з'явы і рэаліі, можа быць падзелена на некалькі груп.

Даволі вялікую групу складаюць лексемы, якія абазначаюць войска і яго часткі (вайсковыя падраздзяленні). Як сведчаць помнікі старабеларускай пісьменнасці розных жанраў, у якасці асноўнай агульнай намінацыі ўзброенай сілы выступала ў той час слова **войско**². Часта сустракаецца яно і ў хроніцы: печенігове з великим войском Киев облегли (457). Дапасаваны прыметнік пры ім тлумачыць прыналежнасць войска – **войско коронное** 'войска, якое належыць дзяржаве' або ўказвае на яго від у залежнасці ад спосабу перамяшчэння – **войско пешое** 'пяхота', **войско ездное**, **войско конное** 'конніца': послал войско коронное на Подолье (5096); собрал войско великое ездное и пешое (4846); набольшая годность в них была завше быт при выбранных гетманах войска конного (4286). Лексема **армата** (**ормата**) выступае на старонках хронікі ў значэнні 'флот': собравши Олег великое войско з руских панствъ тягнул водою з арматою (439); от той великой битвы утративши всю ормату, ледве ся их 3 тысячи до Константинополя вернуло (5866). Слова **армата** мае ў тэксце і значэнне 'армада': Ярослав... ударил на войско Светополково з великою арматою в пятковый день, там же сrokгая а кривавая битва была... так иж ся з собою по три кротъ войска зступовали (4556). Вядомае з даўніх часоў слова **дружина** тут у пэўным кантэксце набывае значэнне 'вайсковае падраздзяленне або ўзброеная група людзей': Болеслав... з малою дружиною своих уступил, а уже зраненый и спрацованый (4756). Тэрмін **полкъ** (**пулкъ**) абазначае самастойную вайсковую адзінку: полки венгерские... проминувши ляхов з тылу им засели (4756); в першом пулку было 400 человек з стрелбою ручничною (625). Лексемы **рота** і **гуфъ** (**гуфець**) ужыты ў больш вузкім значэнні 'вайсковае падраздзяленне': выправили ротмистра з ротами (5876); приперлъ его Ярославъ на одно озеро смеле на него гуфы натираючи (4546); сам Стефан... на остатный гуфец ляхов з боков и з тылу ударил (5726). Агульнае паняцце 'атрад' перадаецца ў помніку паланізмам **шукъ**: обачил бы шиков розных натиранье (4896). Дыферэнцыраванае значэнне 'ваенны атрад' мае лексема **загонъ**, 'вартавы атрад' – лексема **сторожа**: звитязтво половцы одержали которые уживаючи звитязства вшир и вдоль в краины руские загоны розпустили села и места огнем и мечем бурачи (4616); Олгирд... шпекги зась и сторожу завжды перед войском в колку мялях... мель (5436).

У асобную лексіка-семантычную групу вылучаюцца назвы вайскоўцаў³. Гэтыя намінацыі ў сваю чаргу можна падзяліць на некалькі падгруп. Першую ўтвараюць словы, якімі перададзены агульныя з невялікай сэнсавай дыферэнцыяцыяй найменні ўзброеных асоб. Цэнтральнае месца па ўжы-

вальнасті сярод іх займае паланізм **жолнеръ** 'салдат, воін', радзей сустракаюцца лексемы **гайдукъ** 'узброены ахоўнік', **козакъ** 'лёгкаўзброены воін': скоро се выведалі личбы жолнеров его (443б); назавтрее место... литовские гайдуки и козаки руские запашили (589б); выправили... з ними Темрука Пятигорца з тридцатью козаков (587б). Тэрмін **валечникъ** ужываецца ў значэнні 'воін': тыи угри выбрали себе за короля оного окрутного валечника Аттылю (421). Слова **наездникъ** абазначае заваёўніка, захопніка: тыи вандалитове наездницы ку земли венгерской ся обернули за часу великого Костантина цесара (425). Значэнне 'сукупнасць воінаў' маюць лексемы **жолнерство**, **рицерство** і **козацтво**: было... самого жолнерства кром возниц, кухаров и иных зашкодных людей 40 тысяч (572б); своему рицерству всему заказала меду пити (441); литва прусы и жомотское козацтво тихо ничего не оголошаючи в землю Добрынскую вторгнули (532). Экзатызм **яничаръ** (**еначаръ**) служыць для абазначэння воіна прывілеяванай рэгулярнай пяхоты ў султанскай Турцыі: яничаров... цар турецкий послал (586б); москва... еначаров всех побил (586б).

Наступная падгрупа ўключае назвы воінаў, якія ўказваюць на спосаб удзелу апошніх у баі: **запасникъ** 'воін, які змагаўся ў паядынках', **вершовецъ**, **рицеръ** 'конны воін', **шпекгъ** 'пазутчык, шпіён': запасники в войсках битву строили (447п); вершовец пробил его рогатиною и утек до своих (608б); оного млоденца учинил рицерем славным (448); Олгирдь... шпекги зась и сторожу завжды перед войском в колку милях з боков и з тылу мель (543б). У гэтую падгрупу варт аднесці лексемы **пехота**, **езда** і словазлучэнні назоўнікаў, якія абазначаюць асоб, з прыметнікамі **пеший** і **ездный**, якія адлюстроўваюць агульны падзел родаў войск: мел в моцы своей пехоту полскую (593); тогда пехота и езда венгерская мела ити своею дирею (594); княжата руские охотне ся войском на половцов с пешим и ездным людом руским вытягнули (468б). На старонках хронікі сустракаецца невялікая колькасць слоў, якія называюць асоб па іх узбраенню **стрелецъ**, **копейникъ** 'воін, узброены кап'ём', **пушкаръ**: много было стрелцов з луками (625); а вси мели пуклери, тыи противко копейником турком обернул (625); навет и пушкаре не ведали где стреляли (627). Пэўнай разнастайнасцю характарызуюцца словы, якія служаць для абазначэння іерархічнага становішча ваюючых асоб: **гетманъ** 'начальнік дзеючага каралеўскага або велікакняжацкага войска' **воевода** 'галоўны ваенны кіраўнік горада і павета, военачальнік', **комендаторъ** 'саноўнік рыцарскага ордэна', **кашталянъ** 'камендант замка', **капитанъ**, **поручникъ** 'афіцэрскае званне', **ротмистръ** 'афіцэрскі чын у кавалерыі', **уланъ** 'афіцэр лёгкай кавалерыі': Устиниян цесар през... гетмана на ймя Белизара криваво сточною битвою поразил их на голову (425б); князь... послал зараз воеводу своего... на помоч им (573б); комендатори яко у нас воеводове (546б); от того часу кашталян Краковский все на те... першее место мае (609б); одному капитанови рекль абы ся поспешал (629б); был при князю Вишневецком поручником (584б); маючи по тому справных ротмистров (582б); выправил Менга воеводу своего з иными уланами (494).

Шырока прадстаўлены на старонках хронікі, як і наогул у старабеларускай пісьменнасці, словы, якія абазначаюць віды ўзбраення. Іх можна падзяліць на тры падгрупы. Да першай адносяцца назвы розных відаў халоднай зброі: **бичъ**, **древцо** 'колючая зброя на доўгім дрэўку', **копье**, **кий** 'кап'ё ў выглядзе доўгай палкі з заостраным шляхам абпальвання канцом', **куша** 'від лука з прыкладам', **лукъ**, **мечъ**, **ощепъ**, **рогатица**, **стрела**, **шабля**, **чеканъ** 'зброя ў выглядзе доўгага дзяржання з насаджаным на яго заостраным з абуха малатком': литва... от русских стрел з бичами утекат почала (486); на болонье поткалися древцами мужне (550б); вси збегаются и киями сполечне биятся (452); Володимир з коня его мужне копьею высадил (471б); пострелил тура великого с куши и забил его (537); ничего власного опроч лука, шабли и ошепу не мели (429); вершовец пробил его рогатиною (608б); выстрелил стрелу (449б); битва была и поражка великая, так иж ся з собою по три кроть войска ступовали а беручися за руки мечами секли (455б); ударил одного з них чеканом в лоб (588). У другую падгрупу ўваходзяць найменні агнястрэльнай зброі: **гаковница** 'від цяжкай ручной агнястрэльнай зброі з крукам унізе ствала', **дело** (**делко**) 'гармата', **стрелба огнистая**, **ручница** 'ручная

стрэльба': з дел і гаковниц і з ручниц казал от радости стрелят (623б); оныи делка покинути насыпавши в них полно пороху (627); стрелбу огнистую то ест дела вымислены (509). З гэтай падгрупай звязаны словы **куля** 'ядро, куля' і **порохъ**: Сокол место кулями огнистыми спалили (593); посадивши порохи башту запалили (594). Трэцяя падгрупа аб'ядноўвае лексемы са значэннем разнастайных ахоўных прылад. Агульнае значэнне 'ахоўныя латы, даспехі' мае тэрмін **зброя**: Лаврентий... взявши зброю и саблю приехал до панов литовских (531). Лексемы **панцеръ** (**панцирь**), **бехтеръ** 'панцыр з металічных пласцінак і кольцаў' і **гелмъ** 'шлем' абазначаюць канкрэтныя ахоўныя даспехі: гучат храптивные трубы и крик смелших рицеров... и громост и хруст панцеров (485б); взяли... панциров и бехтеров которых везено за войском (583); а он себе твар закривал гелмом (608). У значэнні 'шчыт' у помніку ўжыты некалькі слоў, кожнае з якіх прадстаўляе пэўную разнавіднасць гэтага прадмета: **щитъ**, **пуклеръ** 'круглы шчыт', **тарчъ** (**тарча**) 'невялікі круглы шчыт': щит албо герб з тарчею на память потомную над брамою Галатскою... завесил (439б); в першом пулку было 400 человек з стрелбою ручничною, а вси мели пуклери (625); крол венгерский Соломан тарчем своих остатка рицеров обороненый и защищенный ледве с погрому утекль (467).

Лексемы **леговиско**, **лежище**, **лежа** маюць абагуленае значэнне 'месца размяшчэння вайсковых сіл': на кочовиско и леговиска половцов без вести ударили (465б); литва, прусове и ятвегове... до своих лесных лежищ оттягли (468); розложивши жолнеров по лежах околичных (460б). Значэнне 'абоз, стан' перадаецца лексэмамі **кошъ**, **наметъ**, **обозъ**: положившись кошем з войском своим недалеко Премышля (466б); ударили на их наметы албо обозы (483б); над рекою Трубешом положилися обозом (447). Неаднаразова ўжываецца ў помніку слова **тылъ**: половцы преражоныи озяблым а огромным страхом тыл подали (467б).

Агульнае значэнне наступнай групы слоў звязана з актам узброенага сутыкнення. У значэнні 'узброеная барацьба' на старонках хронікі нярэдка сустракаюцца словы **война** і **валка**, апошняя ўжываецца і ў значэнні 'бой, битва': Гомерус... квітнул и жил по войне троянской (423); князь Мстислав... поднесль валку з князем Скирмонтом (520). Да гэтай лексіка-семантычнай групы прымыкаюць лексемы **битва** (**бытва**), **бой**, **побоище**: сточивши срок-го битву з русью (440); Игор... водною бытвоем был поражен (440); не ведал абы з ним звести битву полевою мели (485); ни один годный до поединкового бою не может найтиса (447б); князь Скиргайло з остатком люду на старые Троки с побоища оборонною рукою ушол (550). У хроніцы сустракаюцца словы, якія абазначаюць працэс ваеннага паходу. Калі гаворка ідзе пра вялікі паход, ваенную кампанію, аўтар карыстаецца найменнем **выправа**, выхад або вылазка непасрэдна перад нападам перададзены словам **вitechка**, набег на землі ворага ў помніку мае назву **забегъ**: выправа руси на половцы (483б); послал на отсеч Путятю... который потаемне до замку въехавши учинил вitechку (467); литва з жомоитью... вышли з густых лесов не хотячи лежат порожне ударили для лупов до руси забегъ (485б–486).

Працэс захопу чужых земляў абазначаны словам **воеваньне**: привел был... половцов на воеваньне земель русских (483б). Сутычка, паядынак коннікаў называецца **гарць**: гетман Светополков... начал на гарць вызыват (454б). Значэнне ўварвання ў чужыя землі мае лексема **утарчка** (**уторчка**, **уторжка**): о его утарчке до Полци пишут (452); Мендокъ частыми уторчками з великим крови християнской розлиянем найгравал и наежчал (524б); Утень пануючи в Жомоить и Литве частые уторжки мевал от Двины рубежа з немцами Листантскими (522).

Да групы лексікі, якая характарызуе дзеянні ваюючых бакоў, адносяцца словы **облеженье** 'асада', **штурмъ**: молилися уставичне абы их з от оного срокного облеженья от руси вызволил (431б); место головное болгарское... квалтовным штурмом взял и опановал (443б). У значэнні 'абарона, ахова' ўжываюцца словы **оборона**, **заступъ**: zostавил без обороны (430б); княжата руские... половцовъ велми пишных в своей моцы в великих заступах пора-

зили і наметы і обозы іх побравшы з великімі лупы славою і з звітязством до русі вернуліся (4826).

Для абазначэння выніку бітвы аўтар карыстаецца наступнымі словамі: **звітязство** (**зветязство**, **звітязтво**, **вितязство**) 'перамога', **поражка** 'паражэнне': одержавшы славное звітязство (4546); жоны дэти добытки череды стада і велблюды іх до Руси з зветязством вывели (4656); звітязтво половцы одержали (4616); Лаврентий... з витязством до Витебска приехал (5316); Игор... был поражен от Романа... великою поражкою (440). Лексема **поразка** ў пэўным кантэксце набывае значэнне 'перамога': о поразце великой князя Ярослава над Светополком (4556). Адпаведна той, хто перамог у баі, называецца **звितязца**: Изяслав Давыдович будучи без битвы звитязцою до Киева въехал (4786).

Прааналізаваныя прыклады даюць падставу меркаваць, што ваенная лексіка помніка адпавядала патрэбам часу і ахоплівала ўсе бакі ваеннага жыцця. Ваенныя падзеі тых часоў наклалі свой адбітак на слоўніковы састаў гэтага разрада лексікі. Большая частка ваеннай лексікі помніка выкарыстоўваецца ў сучаснай беларускай мове з тым жа значэннем.

¹ Гл.: "Хроніка" М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст. // Рукапіс Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Санкт-Пецярбургу. F.IV.688.

² Гл.: Памецька Н. К. Абазначэнне войска і яго частак у старабеларускай пісьменнасці // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1983. №3. С.105.

³ Гл.: Булыка А. М. Лексічныя запазычэнні ў беларускай мове XIV–XVII стст. Мн., 1980. С.61 і наст.

⁴ Гл.: Памецька Н. К. Назвы зброі ў помніках беларускай пісьменнасці XV–XVII стст. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1982. №5. С.107 і наст.

А.В.ГУБКИНА

СЕМАНТЫКА І ўЖЫВАЛЬНАСЦЬ НАЗВАЎ АСОБ ПАВОДЛЕ ВІДУ ДЗЕЙНАСЦІ (на матэрыяле Беларуска-расійскага слоўніка М.Байкова і С.Некрасэвіча. Мн., 1925)

Лёс назоўнікаў са значэннем асобы паводле віду дзейнасці, як і іншых слоў, змешчаных у БРС-25, розны. Адны з іх захавалі сваё лексічнае значэнне без змен, частка слоў у наш час мае іншае лексічнае значэнне, некаторыя выйшлі з актыўнага агульнага ўжытку.

1. Да групы слоў, у значэнні якіх адбыліся пэўныя змены, адносяцца **алейніца**, **бакаляр**, **вагар**, **дарадца**, **паказчык**, **пральля**, **служэбнік**.

Слова **алейніца** ў значэнні 'торговка маслом', як яно перакладаецца ў БРС-25, у сучаснай мове не ўжываецца. Але БРС-25 падае і іншае значэнне гэтага слова, якое захавалася да нашага часу – 'бутэлька, бляшанка, каністра для алею' (ТСБМ 1,223). Гэтае ж значэнне слова **алейніца** адлюстравана і ў ЭСБМ (1,87).

Бакаляр у БРС-25 перакладаецца як 'деревенский учитель'. Паводле ЭСБМ, паходзіць ад польскага *bacalar*, якое ў сваю чаргу ад лацінскага *baccalaureus* (< *baccalaureatus*), што азначае 'увенчаны лаўрам' (1, 182). ГСБМ падае два значэнні гэтага слова: 1. *Бакалаўр*. 2. *Школьны настаўнік*. Прычым у помніках беларускага пісьменства яно ўжывалася ў некалькіх графіка-арфаграфічных варыянтах – **бакаляр**, **бакаляръ**, **бокаляръ**, **боколаръ** (1, 179). У ТСБМ слова **бакалаўр** адлюстравана ў наступных значэннях: 1. *Дайней у заходнееўрапейскіх і рускіх універсітэтах (цяпер у Англіі) – першая вучоная ступень*; 2. *У сучаснай Францыі і некаторых іншых краінах – асоба, якая скончыла сярэдняю школу* (1, 328). У СБН **бакаларъ** – 1. *Клпирсный дьякъ, дьячекъ*; 2. *Школьный учитель* (с.12.). Такім чынам, паступова змяняючы свой першапачатковы графіка-арфаграфічны выгляд, слова **бакаляр** набывала і новае значэнне. У апошні час у сувязі са зменамі ў сістэме адукацыі ўжыванне слова **бакалаўр** прыметна актывізуецца.

* Напісанне слоў падаецца па БРС-25.